

Душица Стојановић, МА историчар
Институт за новију историју Србије
dusicas996@gmail.com

Оригинални научни рад
Примљен: 21.10.2022.
Прихваћен: 4.11.2022.

Александар Солжењин у совјетско- југословенским дипломатским односима (1962–1980)

Апстракт: *О односу према Александру Солжењину и његовим делима у Југославији постоје радови који говоре о томе каква је слика о њему стварана у југословенској штампи. Међутим, слика о Солжењину из перспективе југословенских званичних институција није довољно истражена. Циљ овог рада је да се кроз архивску грађу прати динамика односа југословенских званичних институција (пре свега дипломатије) према Александру Солжењину и његовим делима током шездесетих и седамдесетих година XX века.*

Кључне речи: Александар Солжењин, југословенско-совјетски односи, Један дан Ивана Денисовича, Архипелаг Гулаг, југословенска дипломатија

Александар Солжењин је због оштре критике совјетске власти и ставова о историјским догађајима и личностима исказаним у својим књижевним и публицистичким радовима оставио значајан траг у историји и књижевности. Својим делима утицао је и на југословенску књижевност¹. Такође, његова личност и дела нашла су своје место и у односима Југославије и Совјетског Савеза. Због тога је, поред анализе његових дела са књижевног становишта, потребно истражити и његов живот и рад и из перспективе историографије. Историографских

---

¹ Миодраг Сибиновић, „Актуелна књига о Солжењину која је потребна и српском читаоцу”, у: *Александар Солжењин: уметник, мислилац, пророк*, Жорж Нива (Београд: Ново дело, 1999), 172.

радова који говоре о месту Солжењицина у односима Југославије и Совјетског Савеза нема много. Има текстова који се баве приказом историјских догађаја и личности у Солжењициновим делима, као што су они који анализирају књигу *Црвени точак*.² Поред тога, овај аутор спомиње се у историографским радовима у контексту расправе о цензури³, као и у онима који се баве Солжењицином у југословенској штампи током шездесетих и седамдесетих година XX века.⁴ Узимајући у обзир променљивост односа Југославије и Совјетског Савеза током шездесетих и седамдесетих година, сматрамо да је важно истражити како су званичне југословенске институције посматрале Солжењицина и догађаје у Совјетском Савезу у чијем се средишту писац нашао. Потребно је приказати и динамику односа према Солжењицину и његовим делима кроз слику званичних односа две државе током шездесетих и седамдесетих година XX века, у време када су се Југославија и Совјетски Савез трудили да, и поред криза као што је била интервенција Варшавског пакта у Чехословачкој 1968, одрже релативно нормалне односе. У оквиру тога Југославија је настојала да не даје Совјетском Савезу битне уступке.⁵

Један дан Ивана Денисовича је Солжењициново дело које описује живот затвореника у стаљинистичком логору. Први пут је у Совјетском Савезу објављено 1962. године⁶. Дело представља оштру критику Стаљиновог режима, што је тадашња власт у СССР храбрила и одобравала. Имајући у виду да се Хрушчовљево време карактерише критиком Стаљиновог култа личности, објављивање дела *Један дан Ивана Денисовича* не чуди. Његово издавање било је одобрено на састанку Президијума ЦК КПСС. Пре тога је Александар Твардовски, уредник часописа *Новый мир* и књижевник познат по поеми *Василиј Тјоркин*, о рукопису обавестио Одељење ЦК за културу, а и самог Хрушчова. Овај часопис посебно је у време Твардовског предњачио у либералном ставу према култури и покушавао је да се одупре бирократској контроли⁷. Објављивањем оваквих дела настојало

² Видети у: Зоран Бајин, „Црвени точак Александра Солжењицина и његова „рехабилитација“ Столипина”, *Токови историје*, 1–2, (2007), 245–259; Немања Девић, „Поглед Александра Солжењицина на кључне догађаје из Фебруарске и Октобарске револуције у делу „Црвени точак“”, *Студије историје Иларион*, 1, 2 (2018), 31–38.

³ Radina Vučetić, *Monopol na istinu: partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*, (Београд: Clio, 2016)

⁴ Видети у: Dušan Puvčić, „Yugoslav reactions to Solženicyн“, *The Slavic and East European Journal*, 29, No. 3 (1985), 297–312.

⁵ Đoko Tripković, *Jugoslavija- SSSR 1956-1971*, (Београд: Institut za savremenu istoriju, 2013), 305.

⁶ Жорж Нива, *Александар Солжењицин: уметник, мислилац, пророк*, (Београд: Ново дело, 1999), 12.

⁷ Григорий Г. Водозазов, „«Новый мир» Твардовского: власть и общество“, *Култура. Власть. Социализм. Противоречия и вызовы культурных практик СССР Луначарский и не только*, Зборник радова, ур. Л. А. Булавка, (Москва: ЛЕНАНД, 2013), 270; 480.

се да се створи линија до које се могло ићи у критици власти. Такође, оштри чланци који су критиковали неко дело требало је да буду „индикатори правца“ књижевницима приликом писања. На тај начин спроводила се и аутоцензура, али и слала порука јавности о границама дозвољеног у уметности.⁸

О објављивању дела *Један дан Ивана Денисовича* југословенске дипломате трудиле су се да сазнају из више извора, али и да потврде њихову тачност, на шта наводи, на пример, реченица записана на маргини једног извештаја из Москве: „Јевтушенко ово потврђује“. Белешка показује да је совјетски песник Јевгениј Јевтушенко (Гангнус) наступао као информатор југословенске амбасаде. После објављивања приповетке уследило је врење међу уметницима, а многи су разумели да је на снази „нова политика“ која позива на критику свега што је било у претходном периоду и да треба да пишу о Стаљину само у контексту репресија.⁹

Југословенска амбасада пратила је ситуацију у совјетској књижевности, укључујући и догађаје у вези са Солжењицином. У извештајима из Москве који говоре о стању у култури у Совјетском Савезу међу позитивно оцењеним књижевницима у извештају амбасадора Добривоја Видића налазио се и Солжењицин.¹⁰ Индикатор за оцену квалитета књижевника у писању југословенских дипломата била је оштрина у критици Стаљина. Указивано је на очигледне промене — процес дестаљинизације у време Хрушчовљеве власти омогућио је критику Стаљиновог режима, а у области књижевности омогућио објављивање дела аутора чији радови нису дуго или уопште штампани у Стаљиново време.¹¹ Солжењициново дело је у децембру 1963. године било предложено за Лењинову награду, тада највећу награду у Совјетском Савезу. У извештају југословенске амбасаде који говори о томе да је *Један дан Ивана Денисовича* покренуо полемику у Совјетском Савезу истиче се да се негативне оцене овог дела углавном могу видети у текстовима написаним од стране људи који се не баве списатељским радом.¹²

Солжењицинова кандидатура за Лењинову награду била је одбијена, што су западни совјетолози сматрали као наговештај да ће Хрушчов ускоро пасти, што је ускоро постала реалност. Годину дана после тога Солжењицин је поново био у немилости јер је наставио са критиком Стаљиновог режима, али се ситуација у Совјетском Савезу већ променила. Његов роман *Круг први* о совјетским интелектуалцима који су у Стаљиново време радили, након осуде у затворским

⁸ Radina Vučetić, *Monopol na istinu*, 49.

⁹ Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДАМСП РС), Политичка архива (ПА), 1963, СССР, ф124, 411460. О неким проблемима у књижевности и уметности после саветовања у Кремљу.

¹⁰ ДАМСП РС, ПА, 1967, СССР, ф142, 444779. Четврти конгрес совјетских писаца.

¹¹ История русской культуры IX – XX вв. ур. Л.В. Кошман, (Москва: Дорфа, 2004), 434.

¹² ДАМСП РС, ПА, 1964, ф201, 47473. У вези предлога да се Солжењицину додели Лењинова награда за приповетку „Један дан Ивана Денисовича“.

лабораторијама, није био одобрен, а текст је био заплешен. Након тога, поново су се јавиле критике у Совјетском Савезу на рачун његових старијих дела¹³.

Доступна архивска грађа показује да није било никаквих реакција из Совјетског Савеза на објављивање у Југославији Солжењициновог *Једног дана Ивана Денисовича*. Очито се није радило о ставу према књижевности, већ о политичком гесту. Први део приче објављен је у водећем београдском листу *Политика* новембра 1962. године¹⁴. Следеће године београдска издавачка кућа *Култура* објавила је у целини *Један дан Ивана Денисовича* заједно са другим Солжењициновим текстовима (*Догађај на станици Кречетовка* и *Матрјонина кућа*).¹⁵

Југословенска штампа је током шездесетих година углавном позитивно оцењивала Солжењичина. О његовом раду се у штампи говорило у суперлативу уз тврдње „да преузима посао који је Исак Бабел морао да заустави“, и да пише о истинитим догађајима. Ипак, током 1966-1967, када су поново почели Солжењицинови сукоби са влашћу, о њему се само спорадично писало¹⁶. Конкретних совјетских жалби у вези са чланцима о Солжењичину у југословенским медијима упућених властима у Београду у том периоду није било, иако се совјетска страна више пута жалила на писање југословенске штампе о СССР-у. Сматрали су да неко из владе или ЦК СКЈ прегледа садржај пре објављивања. Овакве жалбе на рачун писања штампе су биле у то време честа појава у односима две државе.¹⁷

Представници југословенске амбасаде наставили су да прате развој догађаја у вези са проблемом које је Солжењичин имао са совјетским властима. Повремено се југословенска страна о њему изражавала похвално, а понекад само износила стање, не износећи притом своје судове. Југословенске власти су почетком шездесетих као део тактике у односима са СССР-ом посезале и за тврдим мерама. Да би задовољиле Москву, осуђен је писац Михајло Михајлов због његових текстова о совјетској стварности¹⁸. Нешто је требало жртвовати, а најлакше младог, слободног интелектуалца, а при томе, руског порекла. Требао је мислити и о међудржавној сарадњи у области економије и културе, па су

¹³ Жорж Нива, *Александар Солжењичин*, 13–14.

¹⁴ Dušan Puvačić, „Yugoslav reactions to Solženicyн“, 297.

¹⁵ Dobrilo Aranitović, „Solženjicin kod Jugoslovena 1962–2016: prilog bibliografiji“, *Hereticus : časopis za preispitivanje prošlosti*, 15, no. 1/2 (2017), 233.

¹⁶ Dušan Puvačić, „Yugoslav reactions to Solženicyн“, 299.

¹⁷ ДАМСП РС, ПА, 1967, СССР, ф141, 41040. Писање југословенске штампе о СССР и писање совјетске штампе о Југославији.

¹⁸ Андрей Б. Едемский, „Так становились диссидентами: путевые заметки «Лето московское 1964 год» М. Михайлова в перекрестье советской и югославской критики (по архивным документам)“, *Славянский мир в третьем тысячелетии: Образ России в славянских странах*. (Москва: Институт славяноведения РАН, 2012), 188.

Југославија и Совјетски Савез, од Титове посете СССР-у 1965, преговарали о даљој економској сарадњи и сарадњи на другим пољима. Сарадња се није могла увек одвијати по плану због финансијских или спољнополитичких размимолажења, што је било најлакше изразити ставовима у култури и новинарству.¹⁹

Априла 1966. године, у време када је била актуелна прича о совјетским књижевницима Јулију Данијелу и Андреју Сињавском, Милутин Рогић, трећи секретар Амбасаде Југославије је у разговору са Александром Мироновичем Ушаковим, научним секретаром Института за светску књижевност Академије наука СССР сазнао, између осталог, да он сматра, да се многа нова књижевна остварења, као што су *Један дан Ивана Денисовича* (у исто време, Ушаков је ово дело сматрао изузетним) или *Случај на станици Кречетовка*, не могу подвести под социјалистички реализам. За Ушакова је социјалистички реализам као уметнички правац „најбољи(м) за откривање животне истине“.²⁰ Очигледно је да је на тај начин бирократа филолошке струке Ушаков, потврдио свом југословенском саговорнику непожељност Солжењицина.

Крајем 1966. југословенска амбасада у свом извештају Секретаријату за иностране послове дала је преглед кретања у култури Совјетског Савеза. У њему је био наведен и податак да је једна совјетска издавачка кућа одбила да објави једну Солжењицинову приповетку која се и не бави негативним странама совјетског живота. Међу писцима се говорило да је постало незгодно штампати писца који је објавио дело као што је *Један дан Ивана Денисовича*. Представник југословенске амбасаде Милутин Рогић изнео је мишљење да је ова мера срачуната да делује као упозорење другим књижевницима.²¹

Ситуација средином шездесетих година, када је Хрушчова на власти заменио Леонид Брежњев, није била повољна ни по Солжењицина, ни по друге књижевнике који су покушавали да наставе са критиком Стаљина. Југословенске дипломате су пратиле развој стања избегавајући да у разговорима с њима реагују на ставове својих совјетских саговорника.

Маја 1967. године одржан је Четврти конгрес писаца СССР о коме је детаљно извештавала југословенска амбасада забринута због престанка процеса дестаљинизације. У извештају Амбасаде је изнесено негативно мишљење о току Конгреса. Његови основни документи оцењени су као превасходно политички, да су реферати били чиновнички, без улажења у проблеме и аналитичности. У

¹⁹Ђоко Трипковић, *Југославија- СССР 1956–1971*, (Београд: Институт за савремену историју, 2013), 174; 181–182.

²⁰ДАМСП РС, ПА, 1966, СССР, ф161, 416761. Забелешка М. Рогића III секретара амбасаде о разговору са А. М. Ушаковим, научним секретаром Института за светску књижевност Академије наука СССР 9. 4. 1966.

²¹ДАМСП РС, ПА, 1966, СССР, ф160, 445085. Амбасада у Москви Државном секретаријату за иностране послове – Фрагментарни подаци и елементи оцена на неке теме из унутрашњег живота и кретања у СССР.

извештају је истицано да је из реферата изостало помињање Солжењицина (због чега је један од дискутаната критиковао аутора реферата). Поменуто је и писмо Солжењицина које је упутио Конгресу, а које није ни прочитано. Писмо је у 250 копија послато и свим важним члановима Савеза књижевника.²² Југословенски амбасадор Добривоје Видић сматрао је да се на Конгресу желело показати да у совјетској књижевности проблема нема, и да је то разлог што Александар Солжењицин није био изабран за делегата, као ни многи други утицајни књижевници. Конгрес, према овој оцени, није донео ништа ново.²³

Ускоро је југословенска амбасада добила информације из разговора са другим писцима, да је поред Солжењицина још неколико књижевника упутило писма Конгресу (међу њима и Јевгениј Јевтушенко), са захтевом да се Савез совјетских књижевника ангажује на укидању цензуре. Тиме је Солжењицин добио подршку, па је проблем добио шире размере. То је био разлог да се донесе одлука да управа Савеза писаца разговара са Солжењицином, одобри објављивање неких његових дела, али и да му „објасни“ да су неки његови захтеви „нереални“ и „политички неоправдани“.²⁴ У извештај југословенске амбасаде у Москви Државном секретаријату за иностране послове јула 1967. наводе се да је писмо Александра Солжењицина које је упутио Конгресу совјетских писаца, уз напомену, остало необјављено, а није било ни поменуто у штампи, већ је и даље имало „интерни карактер“. Амбасада је приложила примерак превода писма одговарајући на захтев Одељења за међународне везе ЦК СКЈ. Изостало је, међутим, мишљење југословенских институција о писму (нема трагова о томе у истраженим изворима).²⁵

Током 1968. године број позитивних чланака у југословенској штампи о Солжењицину повећао се у броју и обиму, што се може довести у везу са ситуацијом у Чехословачкој. Током 1968. године у Југославији је објављено и Солжењициново дело *Одељење за рак*²⁶ где је критика совјетског модела социјализма повезана са патњама болесника који су умирали од канцера. Дело није било објављено у СССР-у, али је штампано у Чехословачкој²⁷. Ово није могло да прође незапажено и било је похваљено у љубљанском листу *Delo*. Након тога, књига је излазила у наставцима у југословенској штампи. Ово је био разлог да се совјетски амбасадор Иван Александрович Бенедиктов обрати југословенском заменику државног секретара за иностране послове М. Па-

²² Людмила И. Сараскина, *Солженицын и медиа в пространстве советской и постсоветской культуры*, (Москва : Прогресс-Традиция, 2014), 143.

²³ ДАМСП РС, ПА, 1966, СССР, ф141, 420259. Шифровани телеграм Амбасаде у Москви ДСИП-у 3. 6. 1967.

²⁴ Исто, 422454. Шифровани телеграм Амбасаде у Москви ДСИП-у 16. 6. 1967.

²⁵ Исто, 427420. Амбасада у Москви Државном секретаријату за иностране послове.

²⁶ Dušan Puvačić, „Yugoslav reactions to Solženicyn“, 299.

²⁷ Жорж Нива, *Александар Солжењицин*, 15.

вићевићу²⁸ у јуну 1968, у време када је љубљански дневни лист *Delo* почео са објављивањем. Совјетски амбасадор је истицао да чак ни америчке издавачке куће нису објавиле *Одељење за рак*, као и да је дело илегалним путем стигло на Запад. Према његовом мишљењу, овакви поступци Југославије нису ишли у прилог унапређивању међусобних односа две земље. Југословенски саговорник је, као што је у сличним ситуацијама и раније чињено, одговорио како о томе „није обавештен“ и да ће све пренети руководству.²⁹ Љубљанско *Delo* није било једини лист који је о *Одељењу за рак* писао у веома позитивном светлу. Хрватски песник Славко Михалић је у загребачком *Telegrami* написао како у књизи не види ништа антисоцијалистичко. Поред тога, књига је добила позитивне приказе и у Београдским листовима и часописима (*Борба* и *Израз*).³⁰

У октобру 1968. године југословенској амбасади у Вашингтону јавио се књижевник Аркадиј Белинков који је напустио Совјетски Савез као пребег током путовања у Мађарску, одакле је уз југословенску помоћ стигао у САД. Упутио је писмо југословенској амбасади у Вашингтону и Савезу књижевника Југославије, у којем је писао о цензури у Совјетском Савезу и о разлозима због којих више није хтео да живи у таквом систему. Желео је да и југословенске књижевнике обавести „како се руски писци боре за право да пишу истину“. Уз своје писмо, приложио је и писмо које је упутио Савезу књижевника Совјетског Савеза у коме хвали Солжењџина и његова дела. Осим копије писма и обавештења амбасаде, нема коментара о овом писму Аркадија Белинкова.³¹ Обзиром на улогу коју је одиграла југословенска дипломатија у бекству Белинкова, писмо није могло да буде објављено. У изворима нема даљих објашњења о томе да ли је поменуто писмо стигло до Савеза књижевника Југославије. Пошто нема трагова да је писмо објављено, разлог треба тражити у избегавању нових протеста из Москве.

Писање југословенске штампе о Солжењџину је изазивало почетком децембра 1968. даље протесте Совјетског Савеза који су пренесени представнику југословенске амбасаде у Москви. То се односило и на објављивање Солжењџинових дела у Југославији. Документа сведоче да се југословенски представник Филиповић³², по обичају, позивао на „потпуну слободу штампе“ у Југославији, као и да држава никако не може да контролише текстове који ће се штампати. Референт за Југославију у ЦК КПСС Севјан³³ протестовао је

²⁸ Пуно име и презиме није наведено у извору.

²⁹ ДАМСП РС, ПА, 1968, СССР, ф159, 422746. Белешка о разговору заменика државног секретара за иностране послове М. Павићевића са амбасадором СССР И.А. Бенедиктовим, 24. 6. 1968.

³⁰ Dušan Puvačić, „Yugoslav reactions to Solženicyn“, 299-300.

³¹ ДАМСП РС, ПА, 1968, СССР, ф159, 440168. Писмо југословенске амбасаде у Вашингтону Државном секретаријату.

³² Пуно име и функција нису наведени у извору.

³³ Пуно име није наведено у извору.

упитавши свог саговорника шта би Југославија урадила када би се у Совјетском Савезу објављивала дела неког југословенског аутора који је у својој земљи забрањен или прогоњен³⁴. Као наставак ове дискусије у децембарском броју часописа *Иностранная литература* за 1968. годину у рубрици *Заметки писателя* објављен је текст црногорског песника Радована Зоговића *Вера в людей* уз његову биографију³⁵. Имајући на уму да је Зоговић један од писаца који је био скрајнут из политичких разлога,³⁶ објављивање његовог текста и биографије у совјетском часопису свакако се може читати као одговор на југословенске поступке у вези са Солжењицином и може се довести и у контекст затегнутих односа после упада трупa Варшавског пакта у Чехословачку.

Почетком априла 1969. подсекретар Републичког секретаријата за просвету, културу и физичку културу Паравић³⁷ разговарао је са Константином Смирновим, саветником Амбасаде СССР у Београду, и Јулианом Сидељниковим, првим секретаром Амбасаде. Поред њихових примедби да се у Југославији не издаје довољно совјетских дела, повела се реч и о Солжењицину. Сидељников је говорио како је Солжењицинов роман илегално изнесен из СССР-а и како се и сам аутор „јавно десолидаризирао с тиме да се његов роман изда у иностранству, тим више јер је одбијено издавање у СССР-у”. Паравић није био уверен у речи совјетских представника будући да је Солжењин, према мишљењу Паравића, могао сам тражити заштиту за повреду међународних права ако се баш тако догодило како су изјавили совјетски представници.³⁸

Александар Солжењин добио је Нобелову награду за књижевност 1970. године.³⁹ У то време југословенска амбасада у Москви одлучила је да интервенише у случају новинара *Вечерњих новости* који је желео да допутује у Совјетски Савез да би разговарао са Русињом која је послужила Пастернаку за лик Ларе у његовом проскрибованом роману *Др Живаго*. У то време у Југославији се у биоскопима приказивао и истоимени амерички филм. Југословенска амбасада у Москви била је свесна ситуације у књижевности у Совјетском Савезу. Солжењин је тада био на мети совјетских власти због добијања Нобелове награде. Управо актуелност ове награде наводила се као разлог да југословенски новинар

³⁴ ДАМСП РС, ПА, 1968, СССР, ф159, 443765. Забелешка о разговору Филиповића са Севјаном, референтом за Југославију у ЦК КПСС.

³⁵ Радован Зогович, „Вера в людей”, *Иностранная литература*, Москва, децембар 1968.

³⁶ Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, (Београд: Требник, 1996), 494.

³⁷ Пуно име није наведено у извору.

³⁸ Архив Југославије (АЈ), фонд Савезне комисије за културне везе са иностранством 559, ф50, Везе са СССР-ом 1966-1971, Белешка о разговору Паравића, подсекретара Републичког секретаријата за просвету, културу и физичку културу са Константином Смирновим, саветником амбасаде СССР у Београду и Јулианом Сидељниковим, првим секретаром амбасаде СССР у Београду 2.4.1969.

³⁹ Жорж Нива, *Александар Солжењин*, 17.

одустане од своје намере, али је ипак био упоран у томе да оствари свој план. Међутим, Амбасада у Москви је одлучила да новинару не пружи подршку да би се избегли протести совјетске стране⁴⁰.

Убрзо након што је Солжењџин добио Нобелову награду, шеф одсека за СССР у ДСИП-у Милан Вереш разговарао је 19. октобра 1970. године са Јуријем Брагином, саветником за културу совјетске амбасаде. У извештају Вереша се истиче да је Брагин отворено као изузетан квалитет у новијој совјетској литератури поред других писаца издвајао и Солжењџина. Брагин је похвално говорио о Солжењџиновом приказивању совјетског друштва у његовим делима и наглашавао да се његов рад у СССР-у другачије оцењује. Романи Солжењџина Брагин је читао у преводу и издању југословенских издавача. У Совјетском Савезу могуће их је било наћи само у виду *самиздата* који је као пракса у Совјетском Савезу имао дугу предисторију. Такође, Брагин је истицао Солжењџинове вредности као писца, али је наглашавао да је додељивање Нобелове награде наступило у погрешно време и да је само шкодило Солжењџину. Ако би он отишао у Стокхолм по награду, то би значило одлазак у емиграцију, што Солжењџин никако није желео. Вереш је у свом извештају приметио да Брагин није помињао публицитет који је Солжењџин добио у Југославији. Критике на рачун Солжењџина у СССР-у совјетски представник износио је мирно. Закључак је био да још нису биле добијене директиве из Москве о томе како наступати поводом овог проблема. Међутим, изношењем оваквих ставова вероватно се желело стишавање критика које су се јавиле у иностранству због односа совјетских власти према писцу.⁴¹ Овакав умерен став нестао је након објављивања у Паризу дела *Архипелаг Гулаг*, обимног документарног дела о репресијама у Совјетском Савезу 1918-1956. године. Крајем 1974. Совјети су у разговорима са југословенским дипломатама исказивали став да су додељивање Нобелове награде Пастернаку и Солжењџину била провокације према СССР-у, а да, према мишљењу представника совјетске амбасаде, има и бољих писаца некомуниста, као што је Леонид Леонов.⁴² У то време је, међутим, Солжењџину већ било одузето совјетско држављанство а он је био протеран из земље.⁴³

Током 1970. године, уочи прославе годишњице Октобарске револуције, у Клубу књижевника Србије одржан је скуп посвећен Солжењџину и то паралелно са пријемом амбасадора за совјетски национални празник. Негидовање поводом овога Јуриј Брагин је изнео помоћнику начелника прве управе ДСИП

⁴⁰ ДАМСП РС, ПА, 1970, СССР, ф174, 438757. Шифровани телеграм амбасаде у Москви ДСИП-у.

⁴¹ ДАМСП РС, ПА, 1970, СССР, ф172, 439226. Забелешка о разговору М. Вереша, шефа одсека за СССР у ДСИП-у са Ј. Брагином, саветником за културу совјетске Амбасаде 19. 10. 1970.

⁴² Исто, 455555. Забелешка о разговору С. Пистигњата са саветником Амбасаде СССР Николаием Статскјевичим.

⁴³ Жорж Нива, *Александар Солжењџин*, 19.

М. Зотовићу⁴⁴. Казао је да је овај скуп изазвао врло негативне реакције у совјетској амбасади. Такође, истакао је да је скуп могао да се одржи у неко погодније време. Зотовић, по старом обичају, рекао је „да о томе није обавештен“⁴⁵. Указао је на гледање на Солжењицинов рад у Југославији и да није било разлога да се скуп не одржи, уз опаску да би било боље да је скуп организован пре или после совјетског државног празника.⁴⁵ Када се ради о поменутој књижевној вечери у част Солжењицина, можемо размишљати о томе зашто је одлучено да се баш у то време одржи. У извештају у коме се говори о Брагиномом протесту помиње се и проблем односа Бугарске и југословенске републике Македоније. Средином исте године Совјети су одбили да потпишу Програм културно-просветне сарадње између СФРЈ и СССР за 1970. и 1971. годину на македонском језику⁴⁶. Југословенска страна је програм на македонском саставила свесно јер је совјетски савезник Бугарска негирала његово постојање⁴⁷.

Крајем 1971. године совјетска страна негативно је реаговала на написе југословенске штампе, посебно указујући и на издавање Солжењицинових књига у Југославији.⁴⁸ Те године поново су у Југославији издата старија Солжењицинова дела: *Одељење за рак*, *Један дан Ивана Денисовича* и *Приповетке*.⁴⁹ Крајем маја 1972. године совјетски аташе за штампу А. Карпачов⁵⁰ проверавао је да ли је истина да Српска књижевна задруга припрема издање Солжењициновог дела *Август 1914*. Југословенска страна негирала је зависност југословенских издавачких кућа, и тврдила је да не треба везивати сваки чланак или књигу за званичне односе.⁵¹ Роман *Август 1914*. био је објављен већ следеће године у *Српској књижевној задрузи*, на словеначком у *Младинској књизи* у Љубљани, као и на македонском у Скопљу.⁵² Роман је био далеко од критике стаљинизма и пре је имао нијансе руског национализма, што није изазивало одбојност Совјета. Није било ни протеста Југославији без обзира на негативни однос Совјета према аутору.

⁴⁴ Пуно име није наведено у извору.

⁴⁵ ДАМСП РС, ПА, 1970, СССР, ф173, 440727. Забелешка о разговору М. Зотовића, помоћника начелника прве управе са Брагином, саветником амбасаде СССР, 6. 11. 1970.

⁴⁶ АЈ, 559, ф50, Везе са СССР-ом 1966-1971, Информација о припремама за вођење преговора око новог програма културно-просветне сарадње између СФРЈ и СССР за 1970. и 1971.

⁴⁷ Слободан Селинић, „Сукоб Савеза књижевника Југославије и Савеза књижевника Бугарске око македонског језика 1966–1987.“, *Токови историје*, 1, (2019), 178.

⁴⁸ ДАМСП РС, ПА, 1971, СССР, ф126, 444959. Забелешка о разговору Милана Маринковића, референта у Одсеку за СССР, са представницима совјетске амбасаде на пријему 16. 12. 1971.

⁴⁹ Dobrilo Aranitović, „Solženjicin kod Jugoslovena“, 234.

⁵⁰ Пуно име није наведено у извору.

⁵¹ ДАМСП РС, ПА, 1972, СССР, ф111, 420325. Забелешка о разговору Ане Ковачевић, помоћника начелника УПИИ-а ССИП са А. Карпачовим, аташеом за штампу совјетске амбасаде у Београду 29. 5. 1972.

⁵² Dobrilo Aranitović, „Solženjicin kod Jugoslovena“, 234.

Званични односи Југославије и Совјетског Савеза почетком седамдесетих година су свакако били побољшани у односу на крај шездесетих година. Совјетски Савез променио је свој однос према Југославији и Покрету несврстаних. Посета Брежњева Југославији десила се непосредно пре Титове посете Америци.⁵³ Ускоро је Тито посетио Брежњева у јуну 1972. године. Ова посета означила је наставак добрих односа и совјетску подршку југословенској политици. Наравно, било је нерешених проблема који су и тада остали по страни.⁵⁴ Вероватно је и то допринело мирнијем ставу Делиградске (адреса совјетске амбасаде) према новим књигама објављеним у СФРЈ.

Поводом објављивања *Архипелаг Гулаг* у југословенској штампи је током седамдесетих година било доста чланака који су негативно говорили о делу које је објављено први пут у Паризу у децембру 1973. године. Оно што је, између осталог, засметало совјетским, а можемо рећи и југословенским властима, је и то што је Солжењџин у *Архипелагу Гулаг* бранио власовце, припаднике Руске ослободилачке армије (РОА) који су у Другом светском рату сарађивали са Немцима. Бранећи колаборацију Власовљевог покрета и украјинских националиста Бандероваца, Солжењџин је у својој књизи подвлачио мотивацију антикомунизма као врхунску вредност која би могла да оправда и наведе на релативизацију колаборације равногораца, недићеваца и усташа, и буде учљива и југословенском читаоцу. Већ у јануару 1974. године у југословенској штампи појављивали су се текстови који су оштро критиковали Солжењџина и његово дело. Док је читан у оквиру редовних емисија на „Радио Слободна Европа“⁵⁵ у Југославији за тај роман није било места. Жељко Брихта и Драго Бувач у *Vjesniku*, Зоран Жујовић у *НИН-у* само су неки од аутора који су у својим текстовима оптуживали Солжењџина за антисоцијализам. Критика Солжењџина у југословенској штампи наставила се и у наредним годинама.⁵⁶

Архипелаг Гулаг у Југославији није био објављен све до 1988. године⁵⁷, свега две године пре објављивања у Совјетском Савезу (1990).⁵⁸ Такође, оно што можемо приметити је да од 1975. више није било ниједне жалбе упућене југословенској амбасади у СССР-у или другим југословенским институцијама у вези са Солжењџином. Његово име се више не спомиње у документима југословенских званичних институција бар до почетка 80-их. Узрок налазимо у повољним политичким и економским односима Југославије и Совјетског Савеза,

⁵³ Ljubodrag Dimić, *Jugoslavija i hladni rat: ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita 1944–1974*, (Beograd: Arhipelag, 2014), 378-380.

⁵⁴ Dragan Bogetić, „Sovjetska politika prema Jugoslaviji tokom prve faze bipolarnog detanta”, *Istorija 20. veka*, 2 (2014), 201.

⁵⁵ Людмила Ивановна Сараскина, *Солжениџин и медија*, 262.

⁵⁶ Dušan Puvačić, „Yugoslav reactions to Solženitsyn”, 302-303.

⁵⁷ Dobrilo Aranitović, „Solženjicin kod Jugoslovena”, 235.

⁵⁸ Людмила Ивановна Сараскина, *Солжениџин и медија*, 359–360.

јер је „период од последњих петнаест година социјализма у СССР-у и СФРЈ, представљао раздобље највећег успона у односима између две државе.“⁵⁹ Може се закључити и да југословенска страна није желела да угрози повољну економску размену усмеравањем пажње на Солжењичина у југословенској јавности.

Без обзира на ово стишавање промоције Солжењичина, у Југославији није се хтела допустити његова значајнија критика, пошто је био превише важан за обрачун са стаљинизмом и са пропагандним напорима САД, где је писац добио уточиште. Објављивање *Архипелага Гулаг* навело је Совјетски Савез да по том питању предузме мере и у Југославији. У мају 1974. Дом совјетске културе обратио се Секретаријату за иностране послове тражећи да се одобри растурање брошуре под називом „У последњем кругу“. У питању је било 10.000 примерака брошуре која је представљала скуп чланака о Солжењичину.⁶⁰ Почетком јула исте године Дом совјетске културе поновио је своју молбу. Брошура је садржала чланке: „Непријатељ мира“, „Он је више пута слагао“, „Архипелаг лажи“ и друге. У њој су се налазили и Саопштење књижевника Руске Федерације, изјава секретаријата Управе савеза књижевника Руске Федерације и саопштење агенције ТАСС о Солжењичиновом држању. Из овог разлога тражило се мишљење Секретаријата за иностране послове од стране Секретаријата за унутрашње послове.⁶¹ Крајем месеца саветник Амбасаде СССР у Београду А. Севјан ургирао је по овом питању у Савезном комитету за иноформације⁶².

Ускоро је совјетска страна поново тражила дозволу за брошуру. Анте Чудина, помоћник председника Савезног комитета за информације, разговарао је са А. Карпачовим, првим секретаром Амбасаде СССР, и директором Дома совјетске културе А. Шмагином⁶³. Извештај о разговору показује да су совјетски представници били узнемирени зато што не добијају одговор о дозволи за растурање брошуре. Сматрали су да се у брошури није налазило ништа што се не би могло одобрити и да се тичала Солжењичина који је издао отацбину, не само његовог *Архипелага Гулаг*. Добили су вест да ће нека издавачка кућа у Југославији издати ово дело, па би желели да упознају југословенску јавност са „правим ликом Солжењичина“. Према директивама из Москве тражило се да се са одобрењем брошуре пожуре. Одговор Анте Чудине био је да ће обавештење о томе добити следеће недеље, а да је југословенски став о књизи

⁵⁹ Алексеј Тимофејев, „Тито по други пут међу... Русима“, *Годишњак за друштвену историју*, 19, 1, (2012), 100.

⁶⁰ ДАМСП РС, ПА, 1974, СССР, ф132а, 423488. Савезни секретаријат за унутрашње послове Секретаријату за иностране послове.

⁶¹ Исто, 431863. Државни секретаријат за иностране послове. Информација.

⁶² ДАМСП РС, ПА, 1974, СССР, ф136, 435621. Забелешка о разговору Е. Хуме, помоћника председника Савезног комитета за информације са А. Севјаном, саветником Амбасаде СССР у Београду 23.7. 1974.

⁶³ Пуно име није наведено у извору.

већ познат.⁶⁴ Може се приметити да је југословенска страна по овом питању вероватно желела да остане неутрална. Колико год да је о Солжењицину сада постојала негативнија слика због дела *Архипелаг Гулаг*, власти нису желеле да помажу у растурању брошуре о Солжењицину. Извори показују да су совјетски представници неколико пута тражили да се одобри растурање, док су југословенске власти избегавале да то дозволе, да је одлука одлагана и да је тражено мишљење виших инстанци по овом питању.

Средином јуна 1975. године у београдској *Политици* је у наставцима објављивана изјава Сантјага Карилја који је, између осталог, позитивно говорио о Солжењициновом делу *Архипелаг Гулаг*. Због тога је А. Карпачов уложио жалбу Савезном комитету за информације у Југославији, уз напомену да је Совјетском Савезу познат став југословенских власти о овом Солжењициновом делу. Извештај је такође једна од потврда где се види да су југословенске власти сматрале да је *Архипелаг Гулаг* антисоцијалистичка и антикомунистичка књига. Међутим, давање публицитета Карилју совјетска страна изједначавала је са „незваничним“ слагањем са његовим мишљењем. Представник Савезног комитета за информације Анте Чудина одговарао је на исти начин као и његови претходници који су примали жалбе. Тврдили су да се у Југославији често објављују текстови чији се ставови косе са званичним ставовима власти, да – ако штампа објави нечију изјаву – не мора се са њом нужно и слагати. У овом случају радило се о потреби да југословенски грађани, према његовом тврђењу, буду што боље информисани. Такође, Чудина је у извештају изнео да постоји могућност да се Совјетски Савез прибојава да Југославија промени своје мишљење по питању Солжењицинових дела која нису објављена у Југославији.⁶⁵

У одговорима југословенских представника на совјетска негодовања може се уочити да није постојала стална стратегија о томе како се понашати у „случају Солжењицин“. Поред тежње за испољавањем независности штампе и унутрашње политике, желело се да се одрже и добри односи са Совјетским Савезом – у оној мери у којој је то могуће. Уобичајени изговори били су одговори представника југословенске амбасаде у Москви „да нису обавештени о проблему“ и да ће све пренети руководству. Истицање слободе штампе и независног положаја издавачких кућа у Југославији такође је представљало део припремљених одговора на унапред предвиђена питања. Што се тиче положаја издавачких кућа у Југославији током шездесетих и седамдесетих година, треба

⁶⁴ ДАМСП РС, ПА, 1974, СССР, ф132а, 432767. Забелешка о разговору Анте Чудине, помоћника председника, са А. Карпачовим, првим секретаром Амбасаде СССР у Београду, и А. Шмагином, замеником директора Дома совјетске културе.

⁶⁵ ДАМСП РС, ПА, 1975, СССР, ф132, 428713. Забелешка о разговору А. Чудине, помоћника потпредседника Савезног комитета за информације са Карпачовим, I секретаром Амбасаде СССР 11. 06. 1975.

споменути да је могућност приватног штампања доприносила томе да се лакше штампају дела која нису била по вољи власти. Ипак, случајеви забрањивања дела аутора у Југославији као што су били Растко Закић или Љубомир Радовић⁶⁶ показују да су се изјаве југословенских дипломата о наводно слободном положају штампе косиле са правим стањем. Совјети су то свакако знали, па су покушали да обезбеде забрањивање издавања Солжењицинових, а и дела других совјетских аутора. Сматра се да је у Југославији цензура 1966-1974. била посебно јака⁶⁷, што се поклапа са актуелношћу Солжењициновог случаја.

На основу свега изнесеног, може се закључити да се кроз случај Александра Солжењицина и судбине превода његових дела на југословенске језике може пратити и деловање југословенске спољне политике према Совјетском Савезу. Почетком шездесетих година, када је објављен *Један дан Ивана Денисовича*, то није имало за резултат проблем у односима између две државе. Архивска грађа показује да је југословенска амбасада пажљиво пратила догађаје у вези са Солжењицином, а свакако и стање у совјетској култури уопште. У извештајима који помињу Солжењицина југословенски службеници похвално су се о њему изражавали. Такође, грађа Савеза књижевника Југославије и Савезне комисије за културне односе са иностранством сведочи да се ове институције нису често бавиле Солжењицином. То је свакако разумљиво, будући да је и у Совјетском Савезу било дозвољено објављивање дела овог истакнутог писца. Са погоршањем положаја Солжењицина у Совјетском Савезу и у време сукоба Југославије и Совјетског Савеза због војне интервенције у Чехословачкој у августу 1968. године, писац се често јавља као тема у дипломатској преписци. Кроз „случај Солжењицин“ и причу о слободи штампе Југославија, на другој страни, желела је да покаже своју независност и незадовољство совјетским потезима. Југословенске власти нису много обраћале пажњу на совјетске протесте због објављивања његових дела као што је *Одељење за рак*, или поводом позитивних оцена Солжењицина у југословенској штампи. Међутим, у настојању да се односи не погоршавају, повремено су морале да својим интервенисањем удоволе совјетским властима. После објављивања *Архипелага Гулаг*, однос југословенских власти и штампе према Солжењицину се променио. Тиме су совјетске власти биле задовољне, што се и експлицитно види у изворима. Након тога, смањило се број извештаја о Солжењицину, а у другој половини седамдесетих година готово да их више и нема. Томе је допринела и емиграција Солжењицина, чиме је његов сукоб са властима у Совјетском Савезу прешао из фазе дисиденства у сврставање са другом страном у Хладном рату. Разлог за смањивање пажње према Солжењицину био је и опрезни пут да се сачува тренд побољшања већ чврстих економских односа између Југославије и Совјетског Савеза. Међутим,

⁶⁶Radina Vučetić, *Monopol na istinu*, 190–193.

⁶⁷Исто, стр. 19

чак и у овом тренутку у овом маргиналном питању за државну политику, питању југословенска влада је задржавала интегритет и није давала Совјетима дозволу да нападају писца путем ширења својих памфлета.

Izvori i literatura

Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije. Fond Politička arhiva SSSR

Arhiv Jugoslavije. Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom. fond 559.

Inostrannaja literatura

- Aranitović, Dobrilo. „Solženjcin kod Jugoslovena 1962–2016 : prilog bibliografiji”. *Hereticus : časopis za preispitivanje prošlosti*, 15, no. 1/2 (2017), 233–260.
- Bajin, Zoran. „Crveni točak Aleksandra Solženjicina i njegova „rehabilitacija” Stolipina. Tokovi istorije, 1–2 (2007), 245–259. (ćirilica)
- Bogetić, Dragan. „Sovjetska politika prema Jugoslaviji tokom prve faze bipolarnog detanta”. *Istorija 20. veka*, 2 (2014), 199–213.
- Vodolazov, Grigorij G. „«Novyj mir» Tvardovskogo: vlast' i obshhestvo”, *Kul'tura. Vlast'. Socializm. Protivorechija i vyzovy kul'turnyh praktik SSSR Lunacharskij i ne tol'ko. Zbornik radova*, ur. L. A. Bulavka, Moskva 2013, 270–296. (ćirilica)
- Vučetić, Radina. *Monopol na istinu: partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*, Beograd: Clio, 2016.
- Dević, Nemanja. „Pogled Aleksandra Solženjicina na ključne događaje iz Februarske i Oktobarske revolucije u delu Crveni točak”. *Studije istorije Ilarion*, 1, 2 (2018), 31–38. (ćirilica)
- Deretić, Jovan. *Istorija srpske književnosti*, Beograd: Trebnik, 1996. (ćirilica)
- Dimić, Ljubodrag. *Jugoslavija i hladni rat: ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita 1944–1974*, Beograd: Arhipelag, 2014.
- Edemskij, Andrej B. „Tak stanovilis' dissidentami: putevye zametki «Leto moskovskoe 1964 god» M. Mihajlova v perekrest'e sovetskoj i jugoslavskoj kritiki (po arhivnym dokumentam)”, *Slavjanskij mir v tret'em tysjacheletii: Obraz Rossii v slavjanskih stranah*, Moskva: Institut slavjanovedenija RAN, 2012, 188–201. (ćirilica)
- Istorija ruskoj kul'tury IX – XX vv. (ur. L.V. Koshman), Moskva: Drofa, 2004. (ćirilica)
- Niva, Žorž. *Aleksandar Solženjcin: umetnik, mislilac, prorok*. Beograd: Novo delo, 1999. (ćirilica)
- Puvačić, Dušan. „Yugoslav reactions to Solženicyn”, *The Slavic and East European Journal*, Vol. 29, No. 3 (1985), 297–312.
- Saraskina, Ljudmila I. *Solženicyn i media v prostranstve sovetskoj i postsovetskoj kul'tury*. Moskva: Progress-Tradicija, 2014. (ćirilica)
- Selinić, Slobodan. „ Sukob Saveza književnika Jugoslavije i Saveza književnika Bugarske oko makedonskog jezika 1966–1987.”. *Tokovi istorije*, 1, (2019), 177–202. (ćirilica)

-
- Sibinović, Miodrag. „Aktuelna knjiga o Solženjcinu koja je potrebna i srpskom čitaocu”, u: *Aleksandar Solženjcin: umetnik, mislilac, prorok*. Žorž Niva, Beograd: Novo delo, 1999. (ćirilica)
- Timofejev, Aleksej. „Tito pod drugi put među... Rusima”. *Godišnjak za društvenu istoriju*, 19, 1 (2012), 99–108. (ćirilica)
- Tripković, Đoko. *Jugoslavija-SSSR 1956–1971*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2013.

Summary

Dušica Stojanović, MA

Alexander Solzhenitsyn's literary work in the context of Soviet-Yugoslav diplomatic relations 1962–1980

In the first half of the 1960s, the works of Alexander Solzhenitsyn were frequently published in Yugoslavia, and the writer himself was talked about very positively in public and in official correspondence. The focus was on the work *One Day in the Life of Ivan Denisovich*. The publication of the said work was approved in the USSR, so there were no problems in relations with Yugoslavia in that field. With the fall of Khrushchev, Solzhenitsyn's position in the USSR deteriorated. Through the "Solzhenitsyn case", SFR Yugoslavia showed independence and freedom of the press in its relations with the USSR. Solzhenitsyn's works were printed and talked about positively, until the publication of *The Gulag Archipelago*. The publication of Solzhenitsyn's works and positive articles about him in the Yugoslav press provoked significant protests from the Soviets, especially in the late 1960s and early 1970s. In the talks between Yugoslav and Soviet diplomats, the Yugoslav side responded very cautiously, saying that they were unaware of certain information and that the press was allegedly independent. After the publication of *The Gulag Archipelago* and his emigration, Solzhenitsyn was criticized in the Yugoslav press and ceased to be a stumbling block in Yugoslav-Soviet relations. Yugoslav official institutions stopped mentioning him or his works in the official documents. *The Gulag Archipelago* was published in SFR Yugoslavia only in 1988.

Key words: Alexander Solzhenitsyn, Yugoslav-Soviet relations, *One Day in the Life of Ivan Denisovich*, *The Gulag Archipelago*, Yugoslav diplomacy